

KÓSA LÁSZLÓ: A hétköznapi élet kultúrája

in: Magyar művelődéstörténet. (Szerk. Kósa László.) Bp., Osiris, 1998.

398–427 p.

A „hosszú” XIX. század fogalma megengedné, hogy „rövid” XX. századról is beszéljünk, amely 1918–1920 körül kezdődött. Ez a meghatározás azonban még kiérleletlen, és itt annak ellenére sem kívánjuk bevezetni, hogy az egyetemes történetírás egyre inkább mély, lezáró korszakhatárnak tekinti 1989–1990- et, a Szovjetunióhoz kapcsolódó világrendszer összeomlásának éveit. Ugyanezen időben erősödtek föl a földrészt megosztó versailles–washingtoni békerendszer végét ígérő európai integrációs törekvések is.

A XX. század első felében Európában mindenütt véget ért az ipari forradalom kora, de régióként-országoként igen különböző gazdasági körülmények között éltek lakosai. A további modernizációs hullámokat az 1945 utáni években kialakuló „szovjet blokk” sem kerülhette ki, habár számos vonatkozásban nem tudott sem a szükségleteknek sem a kényszerítő körülményeknek megfelelni. Magyarország történetében két ellentétes részre oszlik az 1920-tól 1990-ig tartó időszak. A két világháború között nagy erőfeszítések árán sikerült lépést tartani Nyugat-Európával. 1948, a „fordulat éve” után viszont megkezdődött a hagyományosan összekötő kapcsolatok módszeres, olykor finoman manipulált, máskor durván romboló lebontása, minek következtében az ország az élet számos területén eltávolodott az eltérő társadalmi rendszerű Európától.

Visszatérve korszakunk kezdetéhez, az I. világháborút Magyarország a vesztes oldalon fejezte be s ez – visszatekintve pontosan látható – szinte „kényszerpályára állította” egész további XX. századi történetét. Bár kétségtelenül a helyzet téves értelmezéséről vall, tény, hogy a két világháború között majd minden társadalmi gond és politikai probléma eredőjeként Trianont nevezték meg, s ez a tudatos vagy ösztönös válasz éppúgy súlyos kárt okozott mind a nemzeti önazonosság-tudatban, mind az ország külső megítélésében, mint az ellenkező véglet, amikor 1945 után hosszú ideig elhallgatták vagy lekicsinyelték az esemény sokoldalú hatását. A XX. század végén újra lehet róla nyíltan és őszintén beszélni, megvan a tárgyilagos ítélethez szükséges, az idő múlásával járó történelmi távolság is, csak hogy bármiként mérlegeljük az ország sorsát, ismételten beleütközünk az 1920. június 4-én aláírt békeszerződésbe. Nyilvánvaló, hogy Trianon nem volt sem egyetlen, sem ősoka a XX. századi magyar történelem tragédiáinak, előzményei sokkal összetettebbek, mint azt a korábbi magyarzatok állították, maga az esemény brutális volta pedig nem mentheti föl sem a megelőző, sem a következő korszakot a történelmi felelősség alól. A legnagyobb ellentmondás az, hogy miközben a politikai vezetés a két világháború között sosem adta föl a részleges vagy teljes revízió célját, és ezzel valóban végzetesen foglyává vált egy teljesíthetetlen programnak, a megmaradt országot sikeresen kivezette a teljes összeomlás állapotából. Hihetetlenül nagy nehézségeket kellett legyőzni. A terület- és lakosságelcsatolás szétzilálta az összes országos struktúrát. Ehhez járultak a háború okozta általános szegénység, az ellenséges külpolitikai környezet, a jóvátételi kötelezettségek, az önellátóból hirtelen export-import érzékennyé váló – ráadásul kivitelben évekig korlátozott – gazdaság, hogy csupán a legsúlyosabb problémákra utaljunk. A korabeli veszteséglistákon elsősorban számokkal és tételes felsorolásokkal találkozunk. Azt a szintén nagyon mélyreható körülményt viszonylag kevesen észlelték, hogy a társadalom – állandóan fölpanaszolva a sérelmeket – befelé fordult és gyanakvóvá vált. Mindezeket a háborúval járó

erkölcsi romlás is megterhelte, a közvéleményt a polgári forradalom, a kommün, az ellenforradalom, a vörös- és a fehérterror közeli emléke hatotta át.

A két világháború közötti, gyakorta Horthy-korszaknak nevezett negyedszázad történetéből eddig elsősorban a politikai életet tárta föl a kutatás, a korábbi szakirodalom nagyobb része előítéletes véleményekkel és ideológiával itatódott át, ellenben művelődéstörténetében sok a „fehér folt”, továbbá a hétköznapi élet vizsgálata még alig kezdődött el.

Eddigi ismereteink általában arról vallanak, hogy a dualizmus korában a társadalom polgári átalakulása olyan fokot ért el, hogy az értékes alapnak bizonyult a történelmi katasztrófák utáni talpra álláshoz. Külön kiemeljük a pezsgő szellemi életet, értékes műalkotások születését, tudományos eredmények sorát, ami aligha lett volna elképzelhető az előző korszak tartalékai nélkül. Ha visszagondolunk a reformkor nemzedékének polgárosulási programjára, elmondható, hogy megközelítően száz esztendő alatt – olykor nem az eredeti elképzelés szerint, hanem előre nem látott történelmi változásokhoz igazodva, de – tételeinek jelentős hányada teljesült. Az 1920-as években már nem a polgári átalakulás a cél, mert a társadalomnak polgári múltja van, a polgári élet kerete készen áll, amit meg kell szilárdítani, korszerű tartalommal meg kell tölteni, sőt az általános szabadelvűség-ellenes légkörben a maradi nézetek ellen meg is kell védeni.

Az egykori középnemesség leszármazottainak magatartásmintát sugalló hatása még eleven, de különösen az 1930-as évekre sokat veszít vonzásából. A meglévő korlátozott parlamenti demokráciában már sem a helyi, sem az országos politikában nem meghatározó a jelenlétük. Lényeges körülmény, hogy az elcsatolásokkal – ha nem is teljesen, de – megszűnt az ország domináns soknemzetiségű jellege. Különben a társadalom szerkezetében az előző korszak rétegződéséhez képest nagyarányú változások nem következtek be, fokozatos átalakulása azonban határozottan a polgári léttel együtt járó foglalkozások további térnyerése felé tartott. Azt, hogy a csonka országban 1920-ban a tíz évvel azelőttihez képest mintegy 7 százalékkal csökkent a mezőgazdasági népesség aránya, ugyanakkor 5 százalékkal nőtt az iparból, kereskedelemből és forgalomból élők, elsősorban gazdaságföldrajzi okok, az új országterületen mutatkozó koncentrációk magyarázzák. Az azonban, hogy az östermelésből élők 1920-ban még a lakosság 55,8 százalékát, 1941-ben már csak 48,7 százalékát tették ki, ugyanakkor az iparból, kereskedelemből, forgalomból élők részesedése 30,1 százalékról 35 százalékra nőtt, a tendencia tartósságát bizonyítja. A parasztság tehát meghatározó eleme maradt a társadalomnak, de az iparosítás, a szolgáltatások fejlődése és az ország veszteségeit pótló beruházások által teremtett munkahelyek fokozatosan csökkentették lakossági hányadát. Legnyomasztóbb gondja maradt a korszaknak, hogy a szociális kérdéseket nem sikerült a társadalmi békéhez szükséges elvárható mértékben megoldani. Az 1920. évi földreform az agrárnépesség feszültségeire mérséklőleg hatott, de alig változtatott a földbirtokmegosztás kirívó aránytalanságain. A polgárság részarányát növelte az iskoláztatás kiterjedése, a középrétegeket támogató kormányzati politika, sőt az elcsatolt területekről érkező mintegy 300 ezer menekült is, akik jobbra értelmiségi foglalkozásúak, tisztviselők és állami alkalmazottak voltak, bár igaz, hogy nem a „klasszikus polgári elem”-ként emlegetett kis- és középvállalkozók (önálló iparosok és kereskedők) csoportjához tartoztak.

A polgárosulás nem lezárt folyamat, újabb és újabb kérdéseket vet föl. A számadatok által jelzett változások csak sejtetik a polgárosulás „rejtettebb” területein történeteket. Ilyen

például a korábbiakhoz képest is föllendülő egyesületi élet, mely biztosan jelezte, hogy az állam tág teret engedett a lakossági kezdeményezéseknek. Viszont fokozott állami ösztönzés, beruházás és beavatkozás történt elsősorban törvényhozás útján a testkultúra (sport), az oktatás, az egészségügy és az idegenforgalom területén. Az utóbbinál érdemes megjegyeznünk, hogy nagymértékben ráterelődött a figyelem a csonka ország addig kevésbé ismert természeti és művészeti értékeire. Korszakunkban több jelentős, I. világháború előtt indult modernizációs kezdeményezés folytatódott (például lakásépítés, közlekedésfejlesztés, technikai újítások gyors megjelenése és elterjedése stb.).

Magyarország óriási erőfeszítéssel létrehozott eredmények birtokában érte meg a II. világháborút, amibe a konzervatív nacionalista vezető réteg, a revíziós politika, és az ezt támogató külpolitikai szövetségesek belevitték. A következmények ismertek. Hatalmasak voltak a katonai veszteségek és az anyagi károk, a lakosság sokat szenvedett a fél évig az ország területén folyó harcoktól, a zsidóság nagy részét deportálták és kiirtották, a német megszállást szovjet megszállás követte, a nyilas fasiszta diktatúra után nemsokára kommunista diktatúra következett. Negyed század múltán nemcsak ismét katasztrofális összeomlás és újra nagymértékű értékvesztés történt, hanem a marxizmus- leninizmus jegyében hamarosan megkezdődött a gazdaság és a társadalom, valamint a művelődés erőszakos és teljes átalakítása. Az 1945-től 1948-ig terjedő évek egyidejűleg voltak tanúi a helyreállítás reményteljes időszakának és a parancsuralmi rendszer előkészítésének.

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET

Azzal, hogy területe megközelítőleg azonos volt a Kárpát-medencével, Magyarország 1918-ig természetföldrajzi egységet alkotott. Politikai határai jelentős hosszúságban természeti határok is voltak. A megkisebbitett országnak súlyos gondot okozott, hogy az egységes vízrendszert új államhatárok metszették át. A helyzetet csupán az könnyítette, hogy a XX. század elejére majdnem teljesen befejeződtek a szabályozások és a vízmentesítések. A továbbiakban kisebb kiegészítések és korrekciók mellett elsősorban a meglévő helyzet fenntartása volt a feladat. A vízépítési munkálatok középpontjában már nem az ár elleni védekezés, hanem a gazdasági növekedést célzó vízhasznosítás állott.

Befejeződött a csepeli kikötő 1912-ben kezdett kiépítése (1928), aminek fokozta jelentőségét a Duna időközben nemzetközi vízi úttá nyilvánítása. Az első Duna-tengerjáró hajó 1933-ban haladt át Budapesten. Rendezték a Soroksári Duna-ágot, de a Duna-Tisza-csatorna a korábbiaknál nyomatékosabb szükségletek ellenére sem valósult meg. Ehelyett a Tisza és mellékfolyói kerültek a vízépítés középpontjába. Mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban nőtt a művelésben fokozottan vizet igénylő zöldségfélék iránti kereslet. Az 1930-as évek aszályai pedig ismételtén figyelmeztettek az Alföld vízháztartásának problémáira. Így készült el az 1937. évi öntözési törvénynek (XX. tc.) köszönhetően a tiszafüredi öntözőrendszer (1940) és a Körösök hajózhatóságát javító békésszentandrás duzzasztó (1941), valamint a tiszántúli főcsatorna első szakasza (1944). A tervek nagyobb részének kivitelezése (tiszalöki erőmű, további csatornák, tározók) 1945 utánra maradt.

A trianoni országterületről nem lehetett befolyásolni a vízgyűjtő terület erdőségeinek óvását, ami hatással volt a folyók vízhozam-ingadozására. Az új határok eltérő felszínű és éghajlatú, éppen ezért évezredes gazdasági-kulturális szimbiózisban élő tájakat vágtak el

egymástól, minek egyik következményeként Magyarországon fahiány lépett föl, hiszen az erdők túlnyomó részét (84 százalékát) elcsatolták. Még szembetűnőbben mutatkozott meg az Alföld fátlansága. Ezen az 1923: XIX. tc. igyekezett változtatni az alföldi területek tervezett fásításával, facsoportok és erdősávok ültetésének előírásával. A megerősítésére hozott 1935: IV tc. pedig természetvédelmi intézkedéseket is tartalmazott.

A fásítási és öntözési program a füves pusztaság zsugorodásával tovább módosította ugyan az Alföld képét, de ez sem arányait, sem összességét tekintve nem volt számottevő a korábbi évtizedek változásaihoz képest. Új szemlélet jeleként mint a vízepítési munkálatok következményeivel számoltak műveltségi változásokkal is, ezért támogatták államilag a Közép-Tisza-vidék tradicionális népi kultúrájának vizsgálatát. Egyébként az utóbb bekövetkező, jövátéhetetlen környezeti károokra – a kiszáradás fél évszázada sürgető problémája ellenére (vagy éppen emiatt) – nem gondoltak. Sőt nyomásgyakorló kultúrmérnöki csoportok már ekkor körvonalazták folyami vízi erőművek ötletét, amit a sztálini típusú tervezőgazdálkodás nagyított föl 1945 után. Az új országhatárok között 1920-ban túlnyomórészt különféle mezőgazdasági hasznosítású területek, ültetett erdők, szántók és legelők váltakoztak, csupán kisebb szigeteket képeztek az érintetlen természeti tájak. Ezt az állapotot a két világháború között folytatódó gyártelepítések és bányanyitások alig befolyásolták. Ugyanezt mondhatjuk a kultúrnövények műveléséről is. A XX. században folytatódott a belterjes művelés térhódítása, nagyobb lett a zöldség- és gyümölcsstermő terület, azonban bizonyos telítettség mutatkozott, mert egyetlen jelentős új táplálék- vagy ipari növény meghonosodásáról és nagyarányú elterjedéséről sem tudunk. Különösen keveset változtak az ország természeti viszonyai az 1950 után következő feszített ütemű iparosítás következményeihez, az ipari táj jellemzővé válásának korszakához hasonlítva.

ÉLETMÓD ÉS MENTALITÁS

A természeti környezet nyugalmi és kiegyensúlyozott állapotával ellentétben jóval mozgalmasabban alakult az életmód és a mentalitás, pedig több körülmény hatott a változások ellen. A befelé forduló társadalom egyidejűleg a megmaradt értékek fokozott védelmére hangolódott, ami könnyen átcsaphatott volna általános modernizációellenességbe. Fölhangzottak ilyen hangok, de nem jutottak többségre. Ugyanakkor az első békés esztendőkből az életkörülmények, a nagyarányú elszegényedés, különösen a középrétegek elégtelen anyagi helyzete alkalmas sem volt jelentősebb újítások befogadására. Igaz, ezek az okok a korábbi megszokott világ fenntartását is akadályozhatták. A helyzetet a nagy világgazdasági válság súlyosbította. Mégis sikerült a nehézségek számottevő részén úrrá lenni.

Budapest különálló jelentősége tovább erősödött. Lakossága 1941-re 1 164 963 főre növekedett, ami kiemelkedő népességkoncentrációt képezett a korábbinál jóval kisebb területű országban. Az urbanizáció újdonságaként komoly mértékben csupán a főváros körüli elővárosiasodás mutatkozott. Ez vezetett 1950-ben Nagy-Budapest kialakításához. A trianoni országterületen a 139 vidéki városból 47 (mindössze 10 törvényhatósági jogú) maradt, de közülük még a legnagyobbak (Szeged, Debrecen) sem érték el a főváros népességének 10 százalékát sem. Dinamikus fejlődésű (például Temesvár, Arad, Nagyvárad) és komoly urbanizációs múltú települések (például Pozsony, Kassa, Kolozsvár) elvesztése miatt a városi lakosság arányának növekedése lelassult, és jórészt Budapest népességnövekedésének

következménye, hogy 1949-re az ország népességének 36,3 százalékát tette ki (1941-ben a mai területre vetítve 38,1 százalékát). 1949-ben azonban még a lakosok 40,9 százaléka élt ötezerséknél kisebb lélekszámú községekben. Folytatódott a külterületre, elsősorban a tanyára költözés. Az 1920. évi 18,1 százalékról 1930-ban 18,5 százalékra emelkedett a külterületen lakók aránya, ami 1 604 847 embert jelentett. Ez a szám 1949-ben az uradalmi majorok nagy részének föloszlása után 17,1 százalékra csökkent (1 576 352). A két világháború között megindult az újabb technikai vívmányok terjedése folytán a korábnál is fokozottabban hátrányos helyzetű tanyaiak életviszonyainak tudományos és közigazgatási szempontú fölmérése, civilizációs gondjaik enyhítését célzó tervek készítése.

A településtípusok közötti aránytalan népességmegoszlás tükröződött az urbanizáció fokának egyéb mutatóiban is. A vízvezeték- és csatornahálózat kiépítésében kiugróan vezetett Budapest, ahol a lakóházak 85 százalékában volt vezetékes víz, a vidéki városokban azonban csak 25 százalékot, országos átlagban pedig 5,6 százalékot ért el ez az arány. Az utóbbi a teljes lakosság mintegy 20 százalékát érintette (1930). 1936-ban Németországban és Franciaországban ez a mutató 60-70 százalék, Svájcban, Hollandiában, Nagy-Britanniában 85–97 százalék között mozgott. Nálunk az ellátást jelentősen javította, hogy a korábban legkedvezőtlenebb helyzetű Alföldön ekkorra már 11 ezer artézi kút szolgáltatott kifogástalan tisztaságú ivóvizet. Igaz, ennek nagy része szabadon folyt el, hiányoztak a törpevízművek. Összefüggő szennyvízelvezetése viszont csupán nyolc vidéki városnak volt, de e téren is hamarosan javult a helyzet. A fővárosi közgyűlés 1938-ban nagyarányú csatornafejlesztési tervet fogadott el, Győrött például ugyanerre az évre a lakóházak 64 százaléka kapott vezetékes vizet és a csatornahálózat 15 km-rel nőtt. A fővárosi lakások felébe 1930-ig bevezették a városi gázt, vidéken ennek aránya gyakorlatilag elhanyagolható volt. Hamarabb alakult kedvezően a villanyáram-ellátás. Az 1930. évi fölmérés szerint Budapesten a lakások 83, a vidéki városokban 52, országosan 18 százalékában égett villanylámpa, az 1940-es évek elején azonban már a települések 71 százalékába bevezették az elektromos áramot.

A villanyhálózat terjedését jelzi közlekedési célokra történő alkalmazása. Kandó Kálmán világhírű találmányait igazán csak a világháború után hasznosították hazánkban. A nagy teljesítményű fázisváltós villanymozdonyt 1923-ban a budapest-alagi pályaszakaszon próbálták ki, és 1929-ben ennek alkalmazására kezdték villamosítani a budapest-hegyeshalmi fővonalat. Az utolsó békeévben (1938) az ország 8671 km hosszú vasúthálózatából 243 km-nyi vált villanyvonatásúvá. Időközben egy másik új műszaki megoldás vasúti alkalmazása került előtérbe, Jendrassik György találmánya, a kompresszor nélküli, nagy fordulatszámú, viszonylag kis tömegű Ganz-Jendrassik dízelmotor (1928). Ez tette lehetővé a méltán világhírű „Árpád” típusú gyorsmotorvonat megépítését, mely 1934-től minden előzőt felülmúló sebességgel hozta közel egymáshoz Budapestet és Bécset. A 270 km-es utat mindössze 2 óra 57 perc alatt tette meg. Ezzel a MÁV világelsőként vezette be a motoros gyorszerelvényt nemzetközi viszonylatban. A vasutat nemcsak az új határok miatt érte súlyos veszteség, hanem a békekötés kötelezte Magyarországot több fővonalon a kettős vágány egyikének fölszedésére is. A megmaradt vasúthálózat telítettségéről tanúskodik, hogy 1920-tól 1936-ig mindössze 40,7 km hosszú új pálya épült, és csak a háború kitörése után élénkült meg némileg a vasútépítés (például a visszacsatolt Észak-Erdélyben).

Budapest helyi villamoshálózata fokozatosan bővült, további hat vidéki városban is közlekedtek villamosok. 1938-ban a 24 208 gépkocsiból mintegy 3000 bérautóként (taxi) futott,

663 pedig teherautó volt. Ugyanekkor az egész országban még csupán 675 társasgépkocsi (autóbusz) szállított utasokat, pedig 1931-től menetrend szerinti autóbusz is összekötötte a magyar és az osztrák fővárost, és 1933-ban Óbudán elindult az első trolibuszjárat. A hazai gépkocsigyártás újabb sikereit korszerűsítő magyar találmányokkal fölszerelt konstrukciók jelezték: Magomobil (Magyar Általános Gépgyár 1924), Fejes (Fejes Jenő 1925), Magosix (Magyar Általános Gépgyár 1928), WM (Weiss Manfréd 1929) A kevésbé tehetősek számára elérhetőbb volt a rohamosan népszerűsödő motorkerékpár (1938-ban 10 837 futott belőle), és az ugyancsak hazai gyártmányú kerékpár, mellyel már a parasztnak is megbarátkoztak. A közúti forgalom sűrűsödéséről tanúskodik, hogy 1926-ban az országban először a budapesti Váci utcán alakították ki egyirányú forgalmat és a Nagykörút-Rákóczi út kereszteződésénél állították föl az első magyarországi közlekedés irányító villanylámpát. A gépkocsiforgalomra alkalmas első korszerű távolsági közlekedési utat Budapest-Szeged között 1935-ben vették használatba. Ekkor készült új nyomvonalon az üdülőforgalmat segítő balatoni műút is. A kontinens nagy részén elfogadott jobb irányú közlekedést 1941-ben vezették be. A polgári légi forgalom 1920-ban indult meg. Az ország nemzetközi repülőterét Budaörsön alakították ki. Asbóth Oszkár tervei szerint nálunk készült el és emelkedett levegőbe a világ első helikoptere (1928).

Közvetlenül a II. világháború kitörése előtt a mintegy 140 ezer távbeszélő állomás 90 százaléka magánhasználatban állt, 60 százalékuk Budapesten volt fölszerelve. Az egy lakosra eső készülékek számában megelőztük Romániát, de lemaradtunk Ausztria és Csehszlovákia mögött. Hasonló volt a sorrend 1938-ban a rádiókészülékek arányában is. Ha azonban azt nézzük, hogy 1925-ben 10 ezer emberre 63, 1938-ban pedig ezerre 46 készülék jutott szembetűnő a fejlődés. Nagyközönségnek szóló rádióadásokkal 1923-tól kísérleteztek Magyarországon, 1924. március 15-én történt az első helyszíni közvetítés (gróf Apponyi Albert ünnepi beszéde), majd 1925 végén megkezdte a műsorsugárzást a Magyar Rádió. Bár hamarosan hozzá lehetett jutni viszonylag olcsó készülékekhez, a rádiózás korszakunkban mindvégig a középrétegek státuszszimbóluma és szórakozása maradt. Tanúsítják ezt a korabeli közvélemény-kutatások is, melyek szerint az e réteg ízlésére jellemző magyar nóta és a cigányzene volt a leghallgatottabb műsor. 1943-ban az akkori országterületen a rádiókészülékek száma 891 020-ra emelkedett. A rádió gyorsan növekvő jelentőségéről vall, hogy 1944-ben frontközelségben biztonsági okokból mindkét megszálló hadsereg a készülékek beszolgáltatására kötelezte a lakosságot. Bár egyelőre szó sem esett használatáról, a magyar műszaki kultúra magas fejlettségi fokának további illusztrációjaként érdemes megjegyeznünk, hogy a világon először 1929-ben a televízió őseként a berlin-witzlebeni rádióállomás sugárzott mozgóképet a magyar Mihály Dénes által szabadalmaztatott berendezéssel.

A rádió és a telefon fokozta a polgári lakás kényelmét, a lakáshelyzet azonban ellentmondásosan alakult. Az elcsatolt területekről menekültek nagy része állami alkalmazott volt vagy valamilyen polgári foglalkozástűzött, ezért a városokban, főleg Budapesten igyekezett véglegesen letelepedni, ahol a legnehezebben lehetett lakáshoz jutni. Súlyosbította az állapotokat az ipari munkára ugyancsak városba áramlók tömege. A lakáshiánnyal járó lakbéremelkedést egy időre állami beavatkozással állították meg, ami átmenetileg lecsökkentette a bérlakás-építkezési kedvet, de nem változtatott azon, hogy a magántőke egyik tartósan kifizetődő befektetésének bizonyult. 1924-től jogilag lehetővé vált a társasházépítés, 1926-ban megszűnt a kötött lakásgazdálkodás, majd a lakbéréket is fölszabadították. A budapesti lakások 70 százaléka 1930-ban szoba-konyhás (44 százalék) vagy kétszoba-konyhás

(26 százalék) volt. 1935-ben a budapesti munkások 84 százaléka, más társadalmi rétegek 53,7 százaléka élt szoba-konyhás lakásban. Az általános szegényedés következtében aránylagosan mind kevesebben engedhették meg maguknak az 1. világháború előtt ideálisnak tartott háromszobás polgári lakás fenntartását, és csökkent a bentlakó házicselések száma is. Az 1930-as években a fővárosban föllendülő bérház-építkezések során az igények változásának megfelelően a kétszoba-hallos (többnyire cselédszobás) a kor minden kényelmével (már a csaknem elengedhetetlen központi fűtéssel is) ellátott lakás vált a középrétegek kedvelt lakásformájává (Lágymányos, Újlipótváros). Saját kislakás-építési programot 1924-től maga a főváros is indított. A kevesebb helyiség fölbontotta a polgári lakás szobáinak rögzült funkcióit, és megszűnt a megszokott berendezés kötöttsége (nagy ebédlőasztal, egymás mellett elhelyezett hitvesi ágyak stb.). Megjelentek a helytakarékos beépített szekrények és az ágyneműtartós heverők. Hódítottak a Bauhaus hatását viselő egyszerű, sima formájú bútorok, divatos lett a csőbútor.

Egyidejűleg Budapesten, még inkább elővárosaiban (Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Pestszentimre) és a vidéki városokban kisebb-nagyobb negyedeket, utcatorokat képező, nagyszámú kertes családi ház épült az építető, túlnyomórészt „kisember”, azaz alsó középosztályba tartozó tisztviselő, iparos, szakmunkás saját használatára. A házakat a helyi építőmesterek ízlésétől és szaktudásától függően mind alaprajzukban, mind külső megjelenésüket és anyagukat tekintve rendkívüli tarka változatosság jellemezte. Sokhelyiséges, emeletes villától a szerény kivitelezésű szoba-konyha-kamrás lakásig tipizálhatatlan sokféleséget mutattak ezek az épületek. A fentebb vázolt okokból nem mindenütt voltak közművesítve, olykor saját vízvezetékét és emésztőrendszert működtettek. Magyarországon nem terjedtek el az angolszász lakáskultúra kisugárzásában nagyon gyakori, különbejárátú többszintes sorházak (terraced houses), hanem éppen ellenkezőleg, a földszintes forma uralkodott. A nemesi udvarház és polgári-nagypolgári villa adta a távoli előképet, bár nem tagadható az egyedülálló angol vidéki ház, a cottage „rokonsága” sem. A korábbi városi-kisvárosi gyakorlattól eltérően nem törekedtek zárt beépítésre, és egyre ritkábban került a ház közvetlenül az utca vonalára. Az alaprajzával rendszerint valamilyen központi elrendezést megvalósító épület kissé beljebb állt, előtte virágágyás, mögötte a teleknagyság függvényében veteményes- és gyümölcsöskert kapott helyet. Nemegyszer kisebb gazdasági épületeket is emeltek, ha a tulajdonos saját ellátásra sertést vagy baromfit tartott, amit a városi szabályrendeletek nem mindenütt tiltottak.

Falvakban szóróványosan, általában akkor épült kertes családi ház, ha jegyző vagy más értelmiségi végleg letelepedett, és nem akart szolgálati lakásban élni. A parasztházak kevésbé változva őrizték a XVIII–XIX. században elnyert hagyományos formákat. Modernizálásuk továbbra is elsősorban a gyúlékony tető cserépre cseréléséből állt, vaslapos vagy takaréktűzhelyek váltották föl az archaikus tüzelőberendezéseket (különbözőfajta kemencéket), egy-egy helyiséget hozzátoldva növelték lakószobáik számát. Középparaszti szinten általánossá lett az ablakával az utcára néző, reprezentációs célra elkülönített tisztaszoba. A XIX. század végétől már csak kivételes esetben dolgoztak festett parasztbútort előállító asztalosok, ezért egyre sűrűbben kerültek a szobákba sima, egyszínű darabok, bár ragaszkodtak a korábbi örököltekhez is. A tehetősebbek rendszeresen vásároltak városi polgári ízlésnek megfelelő garnitúrákat műbútorasztalosoktól. Ugyanők folytattak városi mintákat követő építkezéseket is, L alaprajzzal, magas, széles utcai homlokzattal, nyitott folyosóval és szárazkapuval. A tartós

anyagú építkezés drágasága miatt Magyarország lakóházainak 1930-ban majdnem fele épült földből (többnyire vályogból), esetleg fából, csak mintegy negyede kő- vagy téglalapon álló vályogból és ismét egynegyede szilárd, tartós anyagból (terméskő, égetett téglá).

Az 1920-as földreform juttatottjainak egy tekintélyes hányada, akik házhelyet kaptak, a legszegényebb agrárrétegekből kerülvén ki, a legolcsóbb anyagokból és általában nagyon szerény igények szerint építkezett. Mégis ezek az épületek lényegesen enyhítették a vidéki lakások zsúfoltságát. Valószínűleg a többségét tették ki az 1920 és 1930 között Magyarországon épült mintegy 280 ezer lakásnak, ami a közvetlenül megelőző állapothoz képest a lakásszám 25 százalékos emelkedését jelentette, gyakran szintén külön településrészeket és új utcákat alkotva. Azonban mintaként általában nem a polgári kertes családi házat, hanem a hagyományos parasztházat követték. Az utcára merőleges hosszanti tengelyű épületek mögött minden esetben haszonkert és kisebb állattartó gazdaság helyezkedett el. Korszakunk vége felé a szociális feszültségeket oldandó, a sokgyermekes szegény családokon segíteni kívánó állami szándékot váltották valóra az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) lakásépítkezései (1940: XXIII. tc.).

A különbségeket őrző, mégis a kiegyenlítődés felé haladó lakásviszonyoknál lényegesen többet veszített a XIX. században társadalmi differenciáltságot sokoldalúan jelölő szerepéből az öltözködés. Ezzel életmód-jellemző volta is gyengült. Városi viszonylatban vidéken és Budapesten egyaránt elsősorban a ruhaanyagok minősége töltött be megkülönböztető funkciót. A szabás, a formák és az öltözetdarabok – átlépve a társadalmi határokat – általános divatáramlatokhoz igazodtak. A férfiak öltözködése – mint láttuk – a XIX. század második felében polgárisán egyszerűsödött, ezért most is jóval kevésbé változott, mint a nőké. A magyaros ruhadivat újabb hullámával jelent meg a zsinóros, egyszerű, fekete „bocskai”, amit olcsóbb előállításánál folytán ünneplőként a kevésbé tehetősek is fölölthettek, míg az elit egy része 1944-ig hordta alkalmi öltözetként a díszmagyart. A női ruhák az I. világháború előtti reformáramlatok általánossá válásával lazább vonalúak lettek és kényelmesebb mozgást biztosítottak. Az I. világháború alatti és utáni szegénység az olcsóság, gyakorlatiasság és természetesség szempontjait helyezte előtérbe. Ehhez járult a bevonult férfiak helyett tömegesen munkát vállaló városi nők öntudatosodása és önállósodása. Megrövidültek a női ruhák, és divatba jött a rövid haj, később a sportos és fiús külső hódított. Ellentétben a közelmúlt századelővel, egyáltalán nem hangsúlyozták a nőies formákat. Jellemző a változásra a fürdőruha átalakulása. A világháborúig az egész testet takaró bő öltözetet mindkét nemnél a rövid, ujjatlan trikó váltotta föl. A tradicionális illem néhány eleme azonban megmaradt: sapka, kalap, kendő nélkül nyilvánosság előtt megjelenni – társadalmi különbség nélkül – illetlennek számított. A leggazdagabb rétegek megengedhették maguknak a legfrissebb nemzetközi divat követését, ami különösen az ünneplő és alkalmi öltözködésben nyilvánult meg. A férfiak változatlanul az angol, a nők a párizsi és részben a berlini újdonságokra figyeltek.

Megtartva identifikáló funkcióját, leginkább a parasztság ruházata különült el, a hagyományoktól való távolodás, a „kivetkőzés” háború előtt kezdődött folyamata azonban folytatódott. Lendületet adott neki, hogy a háború megtörte a paraszti élet tradicionális folyamatosságát. A frontról és fogságból hazatérő férfiak ritkán öltötték ismét magukra a régebbi népviseletet, a nők inkább ragaszkodtak hozzá. Agyáriparral és a gazdagodó kereskedelmi kínálattal szemben visszaszorultak a hagyományos alapanyagokat szolgáltató háziiparok és a földolgozó kézműves mesterségek. A falun lakók sem vonhatták ki magukat az

egységesítő városi-polgári hatások alól. A szegénység-drágulás egymást gerjesztő feszültségére jellemző példa, hogy 1925 hamvazószerdáján Mezőkövesden helyi értelmiségi, főleg egyházi kezdeményezésre a főtéren nyilvánosan elégették a matyó viseletét túlzottan megdrágító, ezért a szegénységet fokozó, csillogó díszeket. Ám ugyanez az értelmiség fél évtized múlva arról panaszkodott, hogy lakosság a drágaságra hivatkozva – most már önmagától – a teljes tradicionális öltözködést el akarja hagyni. Ezt viszont azért akarták megakadályozni, mert Mezőkövesd a trianoni Magyarország idegenforgalmának első számú népművészeti látványossága volt, és a nagy lélekszámú iparosítatlan község bevételi forrását féltették. Nem tekintve néhány kisebb hagyományörző vidéket, például a Tolna megyei Sárközt vagy Kalocsa környékét, főként pedig Erdélyt, ahol a magyar népcsoportok ebben a korszakban még mindenütt népviseletben jártak, az 1930-as években nagyobb összefüggő területen csak Nógrád és Heves megyék parasztsága hordta a színes parasztöltözetet. Másutt az egyszerűsödő ruházat a nőknél dísztelen sokszoknyával és fejkendővel, a férfiaknál csizmával és nyakkendő hiányával jelezte a társadalmi hovatartozást. Sőt a Dunántúl nyugati tájain és a nagyobb alföldi agrárvárosokban ez is eltűnt, a földműves lakosság polgári ruhát öltött.

A korszak szociográfiai a társadalmi nyomor bemutatásánál nagyon gyakran a táplálkozás elégtelenségére hivatkoztak: egyoldalú, hiányos, egészségtelen. A szegényebb rétegek falun és városon egyaránt az étkezésen igyekeztek takarékoskodni, pedig, agrárország lévén, a háborús időszakokat kivéve, az alapvető élelmiszerek ára viszonylag nem volt magas. Ezt a gondolkodást valószínűleg az alakította ki, hogy a kiadások visszafogásának eredménye nap-nap után közvetlenül megmutatkozhatott. Majd minden társadalmi rétegben divatozott a végső soron középkori böjti eredetű, de szakrális hátterét jórészt elvesztő, heti legalább egyszeri tésztaevő nap. A parasztságot változatlanul a nagyfokú önellátás és készletezés jellemezte, de különböző mértékben erre törekedett – foglalkozástól függetlenül – minden olyan család, melynek lakásához veteményeskert tartozott. Az elővárosi családi házak kisállat-nevelése mellett a falusi-agrárvárosi értelmiség és iparosság körében egyáltalán nem volt ritka a saját szükségletet ellátó állattartás, amit az életmód archaikus vonásaként értékelhetünk. Társadalmi méretekben azonban az élelmiszer-fogyasztás is a kiegyenlítődés felé mozdult el, bár jelentősen nem lett változékonyabb. A napi háromszori étkezés – bármily szegényes kínálattal is – véglegesen fölváltotta a XX. század elején telente a szegényparasztság körében még előforduló kétszeri alkalmat. A polgárságnál rögzült a korábban mintának tartott öt helyett a három fogásból álló főétkezés. A parasztok változatlanul gazdagság és egészség jeleként fogták föl a jóltápláltságot, kövérséget, míg a polgárság a karcsú, sportos alakot tekintette eszménynek. Társadalmi helyzettől függetlenül elmaradhatatlanul mindennapos étel, egyúttal a magyar konyha egyik jellegadó eleme, a többfogásos étkezés első fogása volt a leves. Fokozódott a városi-polgári konyha hatása a paraszti táplálkozáskultúrára (például édes sütemények, friss zöldségből készült főzelékek, befőttek, lekvárok további terjedése).

A kukoricát és burgonyát nagymértékben fogyasztó területek elcsatolásával a búzakenyér táplálkozási szerkezetben elfoglalt fontos helye tovább erősödött, de a fogyasztás átlaga a kiegyezés korához képest alig változott. A házi kenyérsütés ekkor vált szinte kizárólag paraszti foglalatossággá, bár az alsó középosztálynál is előfordult, hogy az otthon dagasztott tésztát pékhez vitték süttetni. A kenyeret tésztaételek kivételével szinte minden más fogáshoz kiegészítőként ették. Mindemellett a burgonya is szinte mindennapos rendszerességgel szerepel az étrendben: a szegényebb rétegeknél főfogásként, másutt kiegészítőként.

Az iparosodás általános velejárójaként a húsfogyasztás az 1910-es egy főre eső évi 27 kg-ról 1934–1938-ban 33 kg-ra emelkedett. Ezen belül azonban a sertéshús aránya lényegesen nőtt (45 százalék) a marhahússal szemben (22 százalék). A húsfélék és a zsiradék készletezésében a fentebb említett állatnevelési szokásokkal összekapcsolódva, változatlanul nagy szerepük volt a házi disznóöléseknek. Nagyon alacsony maradt, sőt visszaesett a halfogyasztás, az 1930-as évek átlagában az 1880-as évek átlagának felére (0,7 kg). Közép-európai összehasonlításban – az előző korszakra tekintve immár hagyományosnak mondhatóan – ugyancsak alacsonyan alakult a tejtermékek fogyasztása: 1934-1938-ban tejure átszámítva vaj nélkül évi 101,9 l, a vaj külön évi 1 kg. (Németországban 1938-ban egy főre tejben átszámítva 391 l jutott.)

A belterjes növénykultúrák föllendülésének és a század eleji életvezetési-táplálkozási reformjavaslatoknak, az egészséges életmód propagálásának köszönhetően jelentősen módosult a közízlés: megnőtt a friss zöldség- és gyümölcsfogyasztás. A hazai zöldségtermékek reklámozásával sikeresen hívták föl a Figyelmet a megkisebbedett ország korábban alig számon tartott értékeire (például nagykőrösi uborka, kecskeméti barack, nyírségi alma stb.). A szállítási lehetőségek javulásával ezek és a dél-tiszántúli primőrúru (paprika, paradicsom, saláta, retek) eljutott nemcsak a hazai települések, hanem a közelebbi német nagyvárosok piacaira is. A gyorsan romló táplálék óvását szolgálta a városi háztartásokban elterjedő jégszekrény. Az élelmiszer-vegyészeti kutatásoknak és a gépipar fejlődésének köszönhetően az 1930-as évekre a magyar konzervgyártás itthon és nemzetközi viszonylatban számottevő keresletre tett szert. Elsősorban a városi polgári középrétegek kedvelték meg a konzervárut, ami lazított napi piaci függőségükön és csökkenthette a háztartásra fordított időt.

A kiegyezés korában egyenletesen emelkedő cukorfogyasztás a két világháború között némi visszaesssel tartósan fejenkénti évi 10 kg fölé került, 1936–1939-ben 11,45 kg volt. A növekedéshez tetemesen hozzájárult, hogy az édes sütemények a parasztság széles körében népszerűvé váltak. Mind általánosabbá lett az otthoni kávéivás is. Jelentős fogyasztói területek elcsatolásával csökkent az egy főre eső pálinkafogyasztás és még hangsúlyosabbá vált az ország borivó karaktere. A sör változatlanul városi-polgári ital maradt, és az 1934-1938. évi országos átlag, a fejenkénti és évi 3,1 l alig hihetően alacsony a sokszorosan többet fogyasztó XX. század második feléből visszapillantva.

A polgári élet kereteinek megszilárdulását tanúsítja, hogy a családi és társasági szokások, valamint a társadalom önszerveződésének meghatározó elemei lényegesen nem változtak. A családon belül mutatkoztak ugyan polgárosulással és ipari társadalommal összefüggő, integritásának nem kedvező eltérések, ám ezek még korántsem voltak olyan mértékűek, hogy válságról lehetett volna beszélni. Néhány kisebb vidéken a több évtizede folytatott paraszti születésszabályozás fölgyorsuló népességfogyáshoz vezetett. A néprajzi és szociográfiai irodalom országos megdöbbenést keltve hívta föl a figyelmet a baranyai Ormánság „egykezése”-re. Ekkorra azonban már a polgári rétegekben is tagadhatatlanul csökkent a gyermekek száma, és egyre jellemzőbbé vált a kétgenerációs kiscsalád. Az okok igen sokfélék voltak: megélhetési nehézségek, növekvő igények, vagyongyűjtés, divat, erkölcsváltozások. Szembetűnő a házasodási életkor kitolódása, ami megfelelt a korban Nyugat-Európában általános szokásoknak. 1910-ben a férfiaknak megközelítőleg 44 százaléka, a nőknek majdnem 75 százaléka kötött házasságot 24. életéve, a hivatalosan teljes jogú felnőttkor betöltése előtt. Ezek a számértékek 1941-ben 23, illetve 65 százalék körülire

csökkentek. Ugyanebben az időszakban majdnem megkettőződött a családok fölbomlása: tízezer lakosra 1910-ben 3-4, 1941-ben pedig 6-7 válás esett, a parasztek közt azonban ritkán fordult elő.

Mindazonáltal sem a családi és egyházi ünnepekhez, sem az életfordulókhöz kötődő kultusz nem hanyatlott. Inkább megfigyelhető a paraszti kalendáris népszokások halványulása, amiben egyaránt része volt a falura kisugárzó polgári divatoknak és a világháborús cezúrának, amikor éveken át hiányoztak a helyi társadalomból a fiatal férfiak, és a közhangulat sem kedvezett a vidám, közös együttlétnek.

A szabadidő eltöltésének polgári lehetőségei kiszélesedtek, és nőtt a munkaidő hivatalos szabályozásával maga a szabadidő is. A kereskedelemügyi miniszter 1935–1938 között több iparágban elrendelte a 48 órás munkahetet, 1936-tól nemcsak a munkabérért dolgozó alkalmazottaknak, hanem az iparostanoncoknak is járt fizetett szabadság. A lakáson kívüli vendéglátóhelyek, a kiskocsmák, kávéházak, cukrászdák változatlan funkcióval várták közönségüket. Újdonságnak számított, hogy a némelyik szórakozóhelyen gramofonzenét (lemezjátszót), majd az 1930-as évek elejétől, a nagy teljesítményű vevőkészülékek megjelenése után rádiót lehetett hallgatni. 1938-ban Budapesten kétezer kocsmát és italmérést, valamint ezerötven éttermet, vendéglőt, cukrászdát, kávéházat tartottak nyilván. Hamar elfogyasztható erős kávéjával a fölgyorsuló életforma hírnökeként 1937-ben nyílt meg az első fővárosi „espresso”. A kávéházi élet azonban tovább virult. A városoknak ezt a hangulatos és jellegadó társasági intézményét a II. világháború átvonuló frontja tette tönkre. Föléledését 1945 után a nyilvános helyeken eluralkodó bizalmatlanság és az államosítás, nem utolsósorban a hivatalos polgárelles propaganda akadályozta meg.

A kommün betiltó rendelkezéseinek föloldása után változatlanul tág lehetőség nyílt egyesületalapításra, és ezzel a társadalom nagymértékben élt is. A szabadkőműves páholyokat és intézményeket azonban 1920-ban föloszlatták, az általános liberalizmusellenes légkörben hivatkozva tagjaik nagyarányú részvételére a polgári forradalomban és proletárdiktatúrában. 1932-ben 14 365 egyesület működött: 2236 Budapesten, 1683 a törvényhatósági jogú városokban és 10 446 a megyékben. Lakossági megoszlásuk a törvényhatósági jogú városokban alakult a legkedvezőbben: tízezer főre 250,74 egyesület jutott, míg Budapesten 222,23, a megyékben pedig 148,99. (Az országos átlag 165,33 volt tízezer lakosonként.) Szembetűnő, hogy az egyesületek 57 százaléka a háború befejeződése után alakult. Az alapítási kedv magyarázatául több tömeglélektani ok kínálkozik. Az állam számos területet továbbra sem ellenőrzött, nem szervezett s ezáltal tulajdonképpen ösztönözte az embereket a polgári rend kipróbált formáiban önszerveződésre. A közelmúlt hatalmas értékvesztései és a szegénységgel növekvő jótékonyági szükséglet szintén sokakat szervezkedésre indított. Az egyesületi életnek nagyfokú autonómia nyújtott keretet, ami nemcsak helyi szerveződést jelentett, hanem központi szövetségek laza országos hálózatán belüli önállóságot is. Legnagyobb számmal – a teljes kataszter több mint egynegyedét téve ki – az igen különböző feladatokat föl vállaló társaskörök működtek (26,5 százalék), kiemelkedett az érdekvédelmi (11,2 százalék), az önsegélyező (9,7 százalék) és ugrásszerűen nőtt a sportegyesületek (9,2 százalék) aránya, de alacsony maradt például a bajtársi egyesületeké (3,5 százalék). A szűkebb értelemben vett vallási egyesületek részesedése is viszonylag csekély volt (1,1 százalék), azonban a világháború előtt sem hiányozó ifjúsági szervezetek tagsága jelentékenyen földuzzadt, s ha nem is mind állott közvetlen egyházi felügyelet alatt, nagy hányaduk vallásos szellemiséget ápolt. Közülük jelentős szerepet

töltött be a cserkészletet. A szociáldemokraták és az illegális kommunisták is gondot fordítottak az ifjúság szervezésére, a későbbi párteltek szinte kizárólag ebből az utánpótlási körből kerültek ki. Megnövekedett a túlnyomórészt karitatív tevékenységet folytató női egyesületek taglétszáma is.

Az életkori és nemek szerinti differenciálódásnál jelentősebb volt a rétegek és foglalkozási csoportok szerinti szerveződés, ami megfelelt a társadalom hasonló megoszlásának. A társasági egyesületek hierarchiája csúcsán az előző fejezetben említett és folytonosan működő, immár nagy múltú előkelő kaszinók és klubok helyezkedtek el. Ezek zártsága továbbra is születési jogon és vagyoni állapoton nyugodott. A nagyszámú további úri kaszinóban, polgári körben, iparos körben, ipartestületben, munkásotthonban, dalárdában, gazdakörben, olvasókörben – hogy csak néhány nagyon gyakori elnevezést említsünk –, aki igényelte az egyesületi életet, megtalálhatta a társadalmi helyzete, foglalkozása, speciális érdeklődése szerinti szerveződést. A paraszti olvasókörök a Dél-Tiszántúlon a tanyavilágot is elérték, annak első szervezett kulturális intézményeivé váltak. Rendszeres találkozási, kikapcsolódási, művelődési alkalmat nyújtottak, s az utóbbiba nemcsak a kis könyvtár és az előfizetett újságok tartoztak bele, hanem a fiatalság szocializálódását segítő műkedvelő színjátszás, olykor tánciskola, ismeretterjesztő előadás és gazdatanfolyam is. Sőt a tagok kedvezményes vetőmag-, petróleum-, műtrágya- stb. vásárlási akciókat szerveztek a kör épületében. Az egyesületek olyan átfogó és sokoldalú intézményrendszert képeztek, hogy a társadalmat óriási csapás érte, amikor 1945 után a kommunista irányítású Belügyminisztérium fokozatosan fölszámolta, majd a diktatúra az időközben államosított sportszervezetek kivételével – az egy időre föléledt szabadkőművességgel együtt – betiltotta őket.

1920 után az egyesületi sport jelentősége ugrásszerűen megnőtt, ami világtendencia része volt, ugyanakkor speciális magyarországi körülmények lendítettek rajta. A béke nagyon keserűen kezdődött a magyar sport számára, mert az 1920-as amszterdami olimpiáról, amit a háború előtt a Nemzetközi Olimpiai Bizottság Budapestre tervezett, a vesztes államokat kirekesztették.

A sportolást több okból központilag ösztönözték, ezért a parlament megalkotta a testnevelési törvényt (1921 :LIII. tc.). A levanteintézmény fölállításával – a békeszerződés haderő-korlátozása miatt – rejtett katonai nevelésről szándékoztak gondoskodni. Elsősorban azonban a népegészségügyi helyzetet javította és a sportolást serkentette a törvény. Előírta a Testnevelési Főiskola fölállítását (1925-ben kezdett működni), és kötelezett minden ezer főnél több alkalmazottat foglalkoztató ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági üzem sporttelep és gyakorlóterem építésére. Budapest ipari negyedeiben ekkor létesült számos labdarúgó- és atlétikai pálya.

A fölsoroltakkal azonos nagyságú hatást gyakorolt a sportolás tömegessé válására a szabadidő megnövekedése. 1941-re a nagyszámú ingyenes strand mellett 434-re emelkedett az országban az uszodák száma, 1266 tenispályát és 323 épített korcsolyapályát tartottak nyilván. Korábban drágaságuk miatt elérhetetlen sportok váltak ezáltal a középrétegek és a munkások számára testedző időtöltéssé. Párhuzamosan színvonalas központi létesítményeket is építettek Budapesten, 1928-ban kerékpáros-versenyek befogadására alakították át a Millenáris Sporttelepet, 1935-ben elkészült a Nemzeti Sportuszoda, 1942-ben pedig a Nemzeti Sportcsarnok. A törvény Nemzeti Stadionról is rendelkezett, de ez már 1945 után épült föl Népstadion néven. A tömegsportra támaszkodó élsport először az 1936-os berlini olimpián ért

el kiugró eredményeket. Azóta a világ sportnemzetei között tartják számon a magyarokat. A sikersorozat a londoni olimpián folytatódott (1948), sőt az alapozást tekintve ideszámíthatjuk a 16 aranyérmes helsinki olimpiát is (1952). Az úri-értelmiségi passzióból legnépszerűbb sportággá váló labdarúgás rendszeres hétvégi szórakozást és időtöltést teremtett, szurkolóinak tömege az alsó középosztályból került ki. Hatalmas nemzetközi siker volt az 1938-as világbajnokságon elért második helyezés. A kézilabdát elsősorban a munkássportkörök, az amerikai kosárlabdát az egyetemisták népszerűsítették. A BEAC lágymányosi pályáján 1935-ben főiskolai világbajnokságot bonyolítottak le. Jelentős új klubok már nem alakultak. A MAC maradt az ország legnépesebb egyesülete, több olimpiakon elindítója. A II. világháború után 1946-ban azonban fasisztának bélyegezték és föloszlatták. Ez már a sport hamarosan bekövetkező teljes államosításának nyitánya volt.

A szervezett természetjárás és a gyakori kirándulás a szabadban a városi civilizáció fejlődésének függvényeként szintén egyre népszerűbbé vált. A Figyelem az új határok között megmaradt, korábban kevésbé értékelt természeti szépségekre irányult. A turistaegyesületek útvonalakat jelöltek ki, menedékházakat és kilátókat építettek. Nagyobb ütemben folytatódott a balatoni parcellázás és a magán nyaralóépítés, az I. világháborút megelőző évek 20–30 ezres átlaga helyett az 1930-as évek végén már 80-90 ezren kerestek kikapcsolódást a tó partján. Megváltoztak a nyaralási szokások. Egyrészt drágább lett a fürdőhelyeken tartózkodás, ezért átlagosan lerövidült az időtartama, másrészt viszont divatba jött a „week-end”, a hétvégi kikapcsolódás. Még népszerűbbé, tömegessé vált a városi strandolás. A középrétegek gyakorta nem üdülőben, hanem vidéki, falusi rokonoknál vagy ismerősöknél töltötték szabadságukat. 1929-ben megszületett az évtizedek óta tervezett fürdőtörvény, és Budapestet fürdővárossá nyilvánították. Az 1918-ban átadott Gellért fürdőszálló Európa legkorszerűbb ilyen létesítménye volt. A mélyfúrással föltárt hajdúszoboszlói hőforrás mellett keletkezett az első alföldi gyógyfürdő. A középhegységekben épült kényelmes üdülőket és szanatóriumokat (Kékestető, Galyatető, Mátraháza, Lillafüred, Pécs-Mecsek) azonban csak a tehetősebbek tudták igénybe venni. A Monarchia utódállamai között útlevíl- és vízumkötelezettség nehezítette az utazást, másfelől az Európa-szerte föllendülő idegenforgalomnak köszönhetően megnőtt a külföldre látogatók száma, és a nemzetközi hírverés sikerrel irányította az érdeklődést Magyarország nevezetességeire is.

EGÉSZSÉGÜGY ÉS TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS

Az egészségügyi politikában ugyanaz a gondolat nyert teret, ami a sportolást is ösztönözte, az egészség megőrzése, a betegségmegelőzés, ami folyamatosan megfelelt a polgárosulás irányának és népesedési változások is alátámasztották. Az ezer lakosra eső élve születés 1920-ban 31,8 volt, a harmincas évek végén 20 körül mozgott. A halálozási arány ezer lakosra számítva 21,4-ről 14,3-re csökkent. 1900 és 1941 között a várható átlagos életkor a férfiaknál 36,56 évről 54,92-re, a nőknél 38,15 évről 58,22-ra emelkedett.

Ezek az adatok többoldalú változások következményei. Az új országterületen Trianon előtt is valamivel jobb volt az orvosi ellátás, mint az elcsatolt részeken, majd a szakosodás és az egyetemi képzés fejlesztésével a korszak végére több mint kétszeresére nőtt a tízezer lakosra jutó orvosok száma (1921: 5,6, 1938: 11,6). Neves orvostudósok kutattak és oktattak, köztük Korányi Sándor (1866-1944) és Bókay János, az újabb nemzedékből a gyermekgyógyászat

kiválósága), Heim Pál (1875-1929), a nemzetközi hírnű szemész, Imre József és a C-vitaminnal kapcsolatos felfedezéseiért Nobel-díjjal kitüntetett Szent-Györgyi Albert (1937). Jelentős beruházással folytatódott az előző korszak kórház- építései, 1921-től 1938-ig a gyógyintézetek száma 183-ról 304-re, a tízezer lakosra jutó ágyaké 32,9-ről 54-re emelkedett. A háborús évek alatt nyílt meg Budapesten két, máig korszerű központi gyógyintézet: a Magdolna Baleseti Kórház (1940) és a Kútvölgyi Úti Kórház (1943).

A megelőzést állami feladattá tették. A hatékonyság fokozása érdekében 1932-ben megszűnő Népjóléti Minisztériumtól ismét a Belügyminisztériumhoz került az egészségügy. Az amerikai segítséggel létesült Országos Közegészségügyi Intézetnek (1927) nagy szerepe volt a fertőző betegségek és járványok elleni védekezésben. Kötelező védőoltással nagymértékben csökkentették a diftéria- és hastífusz-megbetegedéseket, szinte teljes sikert értek el az emberi veszettséggel és a himlővel szemben is. Folyamatosan végeztek víz- és élelmiszer-egészségügyi ellenőrzéseket. A gondozási munkát az Országos Stefánia Szövetség szervezte, melynek vidéki állomásait zöldkeresztes szolgálatnak nevezték el. 1938-ban már 342 anya- és csecsemővédő intézet működött, 1944-ben a várandós kismamák 66 százaléka jelent meg a tanácsadásokon és az újszülöttek 75,8 százalékát mutatták meg orvosnak vagy védőnőnek. Az élveszületések csökkenő száma több mint 50 százalékkal javította a csecsemőhalandósági mutatókat, bár még mindig egyharmadával elmaradt a szomszédos Ausztriáétól, ahol a csecsemő- halandóság arányszáma ezer élveszületésre 1920-ban 193,1930-ban 131,1938-ban 87 volt. A háborús viszonyok dacára 1944-ben már 134 tüdőbeteg gondozó intézet működött, megelőző felvilágosítást is végeztek. Először Szegeden indult meg az 1930-as években a gyermekek tüdőszűrése. Viszonylag hamar mutatkozott jelentős javulás: a tbc-ben meghaltak tízezer lakosra eső aránya az 1920. évi 30-ról 14,2-re csökkent. A nemi betegségek visszaszorítása lassúbb ütemben haladt. A gondozóintézeti hálózat szervezésével párhuzamosan előbb prostitúciót korlátozó törvényt hoztak (1926), majd ugyancsak törvény írta elő a nemi- és tüdőbetegek kötelező gyógykezelését (1940).

A szegénységi bizonyítványra jogosult betegek ápolási költségeit 1930-ig teljes egészében az állam fizette. Ekkor a világgazdasági válságra hivatkozva korlátozásokat vezettek be, a szegény betegek száma mégis növekedett, mert időközben a vonatkozó jogszabályok egyesítésével kiterjedt a biztosítottak és igény- jogosultak köre (házastárs után terhességi és gyermekágyi segély, családtagok gyógykezelési jogosultsága, öregség, rokkantság, özvegység, árvaság esetére szóló kötelező biztosítás stb.). Ennek megfelelően az Országos Munkásbiztosító Intézet helyébe 1928-ban jóval szélesebb működési feladattal létrejött az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI). Az OTI szakorvosi rendelőket, kórházakat és szanatóriumokat tartott fenn, a járó- és házi betegeket szerződéses orvosai kezelték. 1938-ban már 850 ezer ingyenes kezelésre jogosultat láttak el. A mintegy ötven kisebb betegbiztosító közül kiemelkedett a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI). A II. világháború előestéjén a bérből és fizetésből élők túlnyomó többségére kiterjedt a biztosítási rendszer. Egyfelől a drága magánorvosokat és szanatóriumokat fölkereső felső tízezer maradt ki belőle, másfelől megoldatlan volt a lakosságnak még mindig több mint 50 százalékát kitevő mezőgazdasági munkások, valamint a birtokos parasztok biztosításának ügye. Ez utóbbi majd negyedszázad múltán rendeződött a magángazdálkodás megszűnésével és az általánosan kötelező társadalombiztosítással.

Összehasonlítva az I. világháborús veszteségekkel, a II. világháború a jóval fejlettebb egészségügyi hálózatban az átvonuló front miatt okozott különösen nagy kárt. Ismét gyakoribbakká váltak a járványos megbetegedések, a kórházi ágyak majdnem fele tönkrement, s az elesettekkel, deportáltakkal, hadifogságban elpusztultakkal és elmenekültekkel megközelítőleg háromezerrel fogyott az orvosok száma. A kiegyezés utáni évtizedekben megalapozott magyar egészségügy a két világháború között korszerű irányelvek szerint épült ki, és emelkedett a kontinens kedvező feltételeket biztosító országainak sorába. A súlyos veszteségek ellenére ezért támaszkodhatott megbízható jó előzményekre a hamarosan sikereket fölmutató újjászervezés és újjáépítés.

EGYHÁZAK ÉS HITÉLET

A trianoni békekötés lényegesen megváltoztatta Magyarország vallási összetételét. Az 1920 végén összeszámlált 7 990 202 lakos 63,9 százaléka római katolikusnak, 2,2 százaléka görög katolikusnak, 21 százaléka reformátusnak, 6,2 százaléka evangélikusnak, 0,6 százaléka görögkeleti ortodoxnak, 5,9 százaléka izraelitának mondta magát. (Egyéb és ismeretlen 0,2 százalék.) A túlnyomórészt vagy szinte teljesen magyar anyanyelvűekből álló felekezetek (római katolikus, református, izraelita) aránya annak ellenére jelentékenyen növekedett, hogy tagjaik nagy számmal maradtak elcsatolt területeken, ellenben a nem magyar jellegű, bizánci rítusú egyházakhoz tartozók száma összezsugorodott, az evangélikusoké pedig a nagyszámú nem magyar ajkú hívő elkerülése után is csak kevésbé csökkent.

Az 1938–1941. évi visszacsatolásokkal megnagyobbodott ország területén 1920-hoz képest megközelítőleg kétszer annyian éltek (14 682 323), a felekezeti összetétel ismét jelentősen módosult: római katolikus 55 százalék, görög katolikus 11,6 százalék, református 19 százalék, evangélikus 5 százalék, görögkeleti ortodox 3,8 százalék, izraelita 4,9 százalék, egyéb 0,7 százalék. Különösen szembeötlő a görög katolikusok magas aránya, ami a teljes ruszinságot (kárpáti ukránok) és az észak-erdélyi románság jelentős hányadát takarja. Ugyanakkor a görögkeleti ortodoxok alacsony százaléka tanúsítja, hogy román és szerb tömegeik nem kerültek vissza Magyarországhoz. A majdnem teljes számban visszatért unitárius magyarokat az egyéb kategóriába osztották be.

A három nagy keresztény egyház megrendülve a kommün vallás- és egyházellenes intézkedéseitől, a politikai helyzet rendeződésével párhuzamosan kereste a lezajlott események tanulságait és fokozta tevékenységét, ami külön katolikus és protestáns eszközökkel és módokon folyt, de egyaránt a társadalmi jelenlét erősítésében és a missziói tevékenységben csúcsosodott ki. Eredményként mindhárom egyházban történeti távlatban értékelhető megújulási folyamat bontakozott ki. A laicizálódás előrehaladását nem tudták nagyobb mértékben visszafogni, nyomait sem eltüntetni, ellenben új hitéleti formákat vezettek be, továbbá nemcsak eljutottak olyan társadalmi rétegekhez és csoportokhoz, amelyeket korábban elhanyagoltak, hanem eredményesen szervezték köreikben az egyházhoz való kapcsolódást.

A katolikus egyház sikeresen törekedett saját nemzeti szerepvállalásának és az állam katolikus vonásainak a dualizmus korit meghaladó mértékű kiemelésére. Híveinek megnövekedett lakossági arányára, a változatlanul jelentős egyházi nagybirtok súlyára és az általános liberalizmusellenességre támaszkodott. Ugyanakkor azonban a kormányzó és a korszak nagyobbik hányadában a miniszterelnökök protestánsok voltak, akik szintén

szükségesnek vélték és igénybe is vették az egyházak széles körű támogatását. Mindez elsősorban – nem lényegtelen – külsőségekben és erkölcsi hatásokban nyilvánult meg. Az egyházak és az állam viszonya továbbra is az 1894–1895-ben elfogadott törvényeken nyugodott. Az 1927-ben helyreállított felsőházban újra helyet kaptak az egyházak vezetői. A protestánsok jóval kevésbé hangsúlyozták a közéletben már kedvezőtlen felhangot kapott szabadelvű tradíciókat, de ezek megtagadása nem vált programmá. Az együttes cél, a társadalom keresztény jellegének megszilárdítása az előző korszakhoz képest közelebb hozta egy-máshoz a felekezeteket, de súrlódásaik és a sérelmek kölcsönös emlegetése korántsem tűnt el. A katolikus egyház például tiltakozott az önálló protestáns tábori püspökség megszervezése ellen (1923). Együttes társadalmi és politikai megmozdulásra ritkán került sor, ezért is hiúsult meg a deportálások elleni közös föllépés, bár külön-külön sokat tettek az üldözöttek érdekében.

Az egyházak társadalmi szerepének nyomatékot adott több vezetőjük kiemelkedő tehetsége vagy erős egyénisége okán széles körű ismertsége. A korszak első felében változatlanul Prohászka Ottokár a legnagyobb katolikus szellemi tekintély. Tóth Tihamér mint hitszónok és hitbuzgalmi könyvek szerzője szerzett magának nevet. A korszak végének jeles egyéniségei között említjük Márton Áron erdélyi püspököt, aki felső klérusban a legnyíltabban és leghatározottabban tiltakozott a deportálás ellen, a mártírhalált halt Apor Vilmos győri püspököt és Mindszenty József előbb veszprémi püspököt, majd esztergomi bíboros érseket, aki mindenfajta politikai radikalizmusra vonatkozó hajthatatlansággal, de különösen a kommunista egyházüldözéssel szembeni ellenállással tűnt ki. Mint az önfeláldozó szenvedés példaképe, nagy kultusza volt a 19 éves korában elhunyt jezsuita novíciusnak, Kaszap Istvánnak. A liberális debreceni református püspök, Baltazar Dezső szervezőképességével, budapesti püspöktársa, a rendkívülien sokoldalú tehetség, Ravasz László pedig teológusként, prédikátorként, Filozófiai és közíróként tűnt ki. Neves református lelkészvezetők voltak még Révész Imre történészprofesszor, debreceni püspök, Makkai Sándor erdélyi püspök, esszé- és szépíró, Tavasz Sándor kolozsvári teológiaprofesszor több egzisztencialista filozófiai mű és a dialektikai teológia (1923) első magyar ismertetője. Az utóbbi kidolgozója, Karl Barth munkássága kibontakozásával egyidejűleg vált ismertté és évtizedekre vezető protestáns teológiai irányra Magyarországon és Erdélyben. Ordass Lajos, budapesti evangélikus püspök a háború utolsó időszakában és a koalíciós időkben következetes egyházvezetői magatartással vált történelmi személyiséggé.

Minden egyház igyekezett iskoláit korszerűsíteni, színvonalukat emelni. Több új, korszerű karitatív tevékenységgel és oktatással foglalkozó római katolikus rend telepedett meg Magyarországon, a korábban jelenlévőkben is megemelkedett a szerzetesek száma, az apácáké kétszeresére nőtt. Az aktivizálódásukkal együtt szilárdult meg a szerzetesi fegyelem. Párhuzamosan a testületet alkotó és ugyancsak főleg betegápolással, valamint gyülekezetekben végzett munkával (például családlátogatás, szegénygondozás) foglalkozó evangélikus és református diakonisszák tevékenysége is szélesedett. Megélénkült az egyházi sajtó- és kiadói tevékenység. Mint a hitmélyítés- és terjesztés egészen új formája, a rádióban elkezdődött a vallásos alkalmak és istentiszteletek helyszíni közvetítése.

Az I. világháború előtt alapított nagyszámú katolikus egyesület az 1920-as években lendületesen folytatta működését: köztük diákszövetségek és más réteg-, valamint foglalkozási szervezetek és nem utolsósorban a plébániákhoz kapcsolódó vallásos társulatok (például Mária-kongregációk). Ezeket az 1930-as évek első feléig az Országos Katolikus Szövetség fogta

össze. A németosztrák mintájú, a századvégi egyházpolitikai küzdelmek idején meghonosodó Katolikus Nagygyűlések változatlanul nagy tömegeket mozgattak meg. Kiemelkedő esemény volt a Szent Imre-év (1930) és a Szent István-év (1938), valamint ennek központi rendezvénye, az Eucharisztikus Világkongresszus, továbbá Árpád-házi Boldog Margit szentté avatása (1943). A katolikus társadalmi és politikai mozgalmakban a keresztényszocialista szakszervezetek helyébe – gyöngülő hatásuk miatt – a hivatásrendiség lépett. Ebbe az irányba hatott XI. Pius pápa 1931-ben kiadott „Ouatragesimo anno...” kezdetű szociális enciklikája. A katolikus hívek legszélesebb körű összefogására, egyúttal a társadalom misszionálásának központi szervéül hívták életre 1933-ban a magyarországi Actio Catholicát. Munkájában, mint általában az 1930-as évek katolikus megújulásában, a jezsuiták vállalták a legtevékenyebb szerepet. A legeredményesebb hivatásrendi mozgalom a Katolikus Legényegyletek Országos Testületé, a több tízezer parasztfiatalt számláló, vallásgyakorlatra buzdító, sokirányú kulturális életet szervező KALOT volt (1935–1946). Testvérszervezetét, a Katolikus Leánykörök Szövetségét (KALÁSZ) 1939-ben hozták létre. Világi papok irányították a nem közigazgatási úton keletkezett, azaz egyházközségekre támaszkodó mozgalmat, az Egyházközségi Munkás Szakosztályokat (EMSZO). Lazább egyházi kötődésű volt a városi munkásságot katolikus irányba mozgósítani kívánó Magyar Dolgozók Hivatásszervezete.

A társadalmi jelenlét legáltalánosabb formája a protestánsoknál is az egyesületi élet volt. Reformátusoknál és evangélikusoknál egyaránt lényeges változást hozott, hogy az addig túlnyomórészt az egyházszerkezeten kívül működő vallásos egyesületeket az egyházak befogadták. Ezzel egyfelől veszítettek függetlenségükből és felekezeti jellegükből – például a KIE (Keresztyén Ifjúsági Egyesület) evangélikus és református ágra bomlott – másfelől erősödtek anyagilag és szervezetileg. A református egyház törvényt hozott arról, hogy a belmisszió hivatalos programjává válik (1933). Az egyesületi tevékenység bővülését és differenciálódását tanúsítja többek közt a Soli Deo Gloria (SDG) református diákszövetség (1921) és a Magyar Evangéliumi Munkásszövetség (1939) megalakulása. A megélnéül szociális tevékenységet az Országos Református Szeretetszövetség fogta össze, mely 1938-ban már 34 karitatív intézményt működtetett, és a földkérdésre adható egyik lehetséges válaszként nincstelen alföldi földművescsaládok telepítési akcióját is intézte. Újszászy Kálmán sárospataki teológiai professzor 1931-ben alapította a sokoldalú társadalomkutatást folytató, angol és svájci settlement előképre támaszkodó faluszemináriumát. Több ágon kezdeményezték a tehetségmentést- és gondozást. A skandináv és német állapothoz képest tetemes késéssel, de annál nagyobb energiával Sárospatakon indult a református népfőiskolái mozgalom (1936), Nagytarcsán pedig megnyílt az első Grundwig típusú bentlakásos evangélikus népfőiskola (1937). A társadalmi szerepvállalás kiemelkedő eseményei voltak a tematikájukkal különben az egyházi hatáskörökön messze túlnyúló, az ország jövőjéről tanácskozó értelmiségi találkozók az SDG balatonszárszói konferenciatalepeén 1942 és 1943 nyarán. A társadalmi jelenlét hangsúlyozására időközönként országos protestáns napokat is rendeztek (1927-től), melyek tárgysorozatában egyaránt helyet kaptak a hitélet és a közélet problémái.

A kisebb protestáns egyházak és vallási csoportok lélekszáma annak ellenére jelentősen gyarapodott, hogy híveik komoly hányada az elcsatolt területeken maradt. Okát leginkább abban kereshetjük, hogy a vallási élet általános megélnéülésének kedvező társadalmi hangulata rájuk is hatott, ugyanakkor az egyházak és a társadalom tradicionális formái föllazulóban voltak. A két világháború között jelentek meg Magyarországon a karizmatikus

pünkösdi és szabad keresztyén gyülekezetek, valamint az Üdvhadsereg. Újabb törvényes elismerésre nem került sor, az állami hatóságok hallgatólagosan tudomásul vették létezésüket egészen 1939 végéig, amikor a belügyminiszter a háborús helyzetre és külpolitikai okokra hivatkozva – a baptisták, a metodisták és az Üdvhadsereg kivételével – betiltotta működésüket.

A határváltozások miatt az egyházaknak mindvégig szembe kellett nézniük történelmi folytonosságban kialakult egyházigazgatási egységek szétszakítottságával, és az elcsatolt területeken élő magyar hívek változó sorsával. A hierarchikus fölépítésű katolikus egyházban a magyar anyanyelvű kisebbség helyzete nagymértékben függött attól, hogy az egyébként a többségi elvet előnyben részesítő Szentszéknek milyen volt a viszonya az illető utódállammal. Az egyházmegyék és adminisztratívák beosztása, több alkalommal a vezetésük is, politikai okokból változott. Római katolikus magyarok csak Romániában maradtak magyar egyházi vezetés alatt. Míg azonban a katolikusok ügyének intézését világegyházi összefüggések kedvezően befolyásolhatták, ezt a nemzetközi védelmet a kisebbségi reformátusok nem élvezték. Szerveződésük az illető állam demokratikus intézmény- rendszerének függvénye volt. Magyar voltuk miatt nemzeti egyháznak számítottak, amit vállaltak is, noha ebből sok hátrányuk származott.

A háború, különösen 1944–1945 eseményei földúlták az egyházak életét, tetemes vagyoni károk keletkeztek, több száz templom megsemmisült vagy megsérült. A zsidó vézskorszak következményeként az izraelita felekezet szenvedte a legsúlyosabb károkat, nemcsak vagyona károsodott, hanem a haláltáborokban elpusztult híveinek nagy hányada is. A háború után számos hitközség nem éledt újjá vagy néhány év múlva kénytelen volt beszüntetni működését. A keresztyén egyházakban a nagy megrázkódtatások ellenére sem csökkent a hitélet élénksége, sőt a háború borzalmi sokakban még inkább fölkeltették a spirituális igényeket. A két nagy protestáns egyházban az 1940-es évekre érett be a megelőző évtizedek belmissziós tevékenységének és reformjainak eredménye, az „ébredésének nevezett lelki megújulás. A római katolikus egyház fokozta mozgalmi és hitéleti tevékenységét a gyorsan erősödő ideológiai és politikai támadásokkal szemben. A társadalmi változások során az első komoly megrendülést a földreform (1945) okozta, mely nemcsak az egyházi nagybirtokot számolta föl, hanem már kezdetben sem hagyott annyi vagyont az egyházak kezén, hogy alapintézményeiket működtethessék. A kommunista irányítású Belügyminisztérium különböző ürüggyekkel fokozatosan számolta föl fontos támaszaikat, az egyháztársadalmi egyesületeket és mozgalmakat, az utoljára maradtakat az ország összes egyesületének diktatórikus betiltása szüntette meg. Az iskolák államosítása egy csapásra megsemmisítette az egyházi iskolahálózatot, 1952-re mindössze nyolc római katolikus, egy református és egy izraelita gimnázium maradt. Az egyházakra erőltetett állami egyezmények véglegesen beszorították tevékenységüket a templomfalak közé. Egyidejűleg megkezdődött az ellenálló vezetők erőszakos eltávolítása. Ravasz László református püspök kikényszerített lemondása (1948. április), Ordass Lajos evangélikus püspök koncepciós perben börtönbüntetésre ítéltése (1948. október) és az, hogy 1948 karácsonyán Mindszenty Józsefet letartóztatta az Államvédelmi Hatóság, már a teljesen nyílt egyházüldözés és hivatalos ateista propaganda jegyében történt. A sztálini típusú diktatúra minden tekintetben virágzó egyházi életet tett tönkre.

IRODALOM

Adriányi, Gabriel: Fünffzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945. München, 1986.

- Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Budapest, 1973.
- Dobrovits Sándor. Budapest egyesületei. Budapest, 1936.
- Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Budapest, 1941.
- Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Budapest, 1997.
- Hét évtized a hazai zsidóság életében. 1– II. Szerk.: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Budapest, 1990.
- Gyáni Gábor: Család, háztartás és városi cselédség. Budapest, 1983.
- Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944. Budapest, 1993.
- Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Szerk.: Diószegi László – R. Süle Andrea. Budapest, 1990.
- Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Budapest, 1983.
- L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története 1918-1945. Debrecen, 1995.
- L. Nagy Zsuzsa: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború között Magyarországon. Debrecen, 1997.
- Magyarország története 1918–1990. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Budapest, é. n.
- A magyar protestantizmus 1918–1948. Szerk.: Lendvay L. Ferenc. Budapest, 1987.
- A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk.: Magyary Zoltán. Budapest, 1927.
- Makkai János: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. Budapest, é. n.
- Némedi Dénes: A népi szociológia 1930-1938. Budapest, 1985.
- Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München, 1975.
- Timár Lajos: Vidéki városiak. Debrecen társadalma 1920–1944. Budapest, 1993.
- Unyi Béla: Vasúthálózatunk alakulása 1914-től napjainkig. Budapest, 1989.